

398.8(477)(075.8)
С87

Л. Б. Стрюк, М. І. Стрюк, Ф. З. Яловий

ПІСЕННА ЕТНОЛОГІЯ УКРАЇНИ

Навчальний посібник
з народознавства

Київ
1994

«А ПІСНЯ — ЦЕ ДУША. ВОНА ЖИВЕ В ТОБІ»

І. Драч.

Нині настали сприятливі умови для подолання тенденції духовного занепаду нашого суспільства, відродження та розвитку національної культури. У «Декларації про державний суверенітет України», прийнятій Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року, зазначається, що держава «забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя»¹. У розв'язанні цієї проблеми вирішальна роль належить національній загальноосвітній школі. Особливого значення зараз набуває глибинна гуманізація шкільної освіти, звернення до невичерпних джерел народної духовності. Уже не перший рік наша увага спрямована на перебудову школи. Гострих проблем нагромадилось тут чимало. Треба чесно визнати, що як школа, так і педагогічна наука опинилися нині в кризовій ситуації. Тому так гаряче полемізують педагоги, батьківська громадськість, учні та студенти, засоби інформації щодо визначення оптимальних шляхів виходу з цього скрутного становища. Питання складне і надзвичайно важливе, бо стосується воно кожної людини. Тут ніхто не має морального права стояти осторонь. Адже йдеться не тільки про сучасне, а й майбутнє наших дітей, онуків, правнуків, про дальшу долю нашого народу.

Робота по дослідженню текстів пісенного фольклору України переконливо показала, що всі пісенні жанри усної народної поетичної творчості є невичерпним джерелом пам'яті народу України, у якому дбайливо зберігаються протягом багатьох століть знання про життя нашого народу в різні історичні часи, його звичаєвість та побут. Українські народні пісні та думи в надзвичайно виразній поетичній формі трансформували через віки знання

¹ Декларація про державний суверенітет України: Прийнята Верховною Радою Української РСР 16 липня 1990 р. — К., 1991. — С. 7.

людини про себе, навколишнє середовище, життєвий уклад українців і в узагальнених художніх образах зберегли «згустки» громадської думки, етичні, естетичні ідеали народу, неписані закони співжиття, свою історію, філософію, психологію та етнопедагогіку. Ліро-епічна поезія українців стала невід'ємним супутником історії, тому в ній знайшли відображення події, явища суспільного життя, етнохарактери, що мали місце за тих чи інших конкретно-історичних умов. Ці народно-поетичні твори для нас не просто явище минулого, не тільки унікальний історичний документ, а цінний скарб етнічних коштовностей, які в сукупності своїй окреслюють феномен української нації і, промовляючи до прийдешніх поколінь, покликані виплекати в їх душах національну свідомість і гордість за свій народ, його історію і культуру.

Слід зазначити, що ліричні герої дум та пісень завжди виступали носіями моральних та звичаєвих норм українського народу, були виразниками загальнонародних інтересів, проявляли неабияку мужність, патріотизм, відданість батьківщині. Серед козаків був звичай освячувати рідну землю, ставитися до неї як до оберега, в тяжкі хвилини вони припадали до неї, щоб набратися від неї сили, наснаги, грудочка рідної землі завжди зігрівала серце на чужині та в бою і першою лягала козаку на груди, коли над ним насипали могилу. Насипали козаки землі і в чоботи, щоб ходити по рідній землі і щоб ворог не розгадав їх думки. Козацька звичаєвість найширше відображена в думках. Очевидно це зумовлено законами епічного жанру, та й виконували і творили їх вчорашні козаки, скалічені в бою.

Звичайно, кожен з досліджуваних жанрів відобразив певну систему звичаїв та особливості етнобуття українців по-своєму, хоч деякі з них і перегукуються, але відображені вони на різному життєвому матеріалі, в іншій життєвій ситуації. Слід звернути увагу, що в пісенних текстах маємо різні форми передачі народної звичаєвості: найпоширенішою з них є форма повчання: «отцеву й матчину молитву шанувати і поважати», «отця і матір почитати», «до смерті доглядати», «брата старшого за рідного отця в себе мати», «близьких сусідів хлібом-сіллю наділяти», «чужих малих діток на вулиці стрічати, шапку здіймати, низький поклон оддавати» та ін.

Звичаєвість, благовійне ставлення до батьківського слова передається у формі метафоричної конструкції у поетичному тексті з певними акцентами на причинно-наслідковому зв'язку: «Ей, коли б то нас, браття, могла отцева і матчина молитва відсіля вивольяти, то нехай же б ми могли знати як отцеву і матчину молитву штити-поважати», або «Як став Олексій Попович гріхи бо-

гу повідати, то зараз стала злосупротивна хвилечка-хвиля на Чорному морі притихати».

Звичаєвість передається у фольклорних творах також у формі опису: «У сінечки ввійшов, із себе шличок ізнімав, а в світлиці ввійшов — низенький поклон послав», іноді у формі заклик-у, спонукання: «Ей, котрі козаченьки будуть в світі жити, не забудьте козацької смерті відомстити!», «Оттепера козаки, панове-молодці, пийте та гуляйте, разом похорон і весілля справляйте!». Надзвичайно зворушливо у фольклорних творах передається звичай погрібання і оплакування тіла. Алгоритична форма передачі цього звичаю ще більше драматизує ситуацію: «Ще й зозулі налітали, в головах сідали, як рідні сестри кували; ще й вовки-сіроманці находжали і жовту кість по тернах, по балках розтаскали, попід зеленими ярами ховали, комишами укривали та жалібно квилили-проквляляли — то ж вони козацький похорон справляли».

Передача звичая у формі метафоричної алегорії і поетичного заперечення: «Не булатними шаблями мене рубали, не ординськими стрілами з коня збивали, — се мене отцева молитва та материні сльози побили». Це є підтвердженням того, що народ з давніх-давен надавав великого значення словесній магії, що виявлялась у буденному житті у побажаннях та молитвах батька-матері.

Трапляється у текстах народнопоетичних передача звичая у формі перифраза: «Сього, брате, нігде, ізроду не чували, щоб рідною кровію шаблю обмивали, або гострим списом опрощення брали».

Звичай вшановувати часом передається через поетичні звертання та порівняння: «Братику мій, голубоньку сивий! Що кажеш, мов наше серце ножем пробиваєш... і душа наша гріхів до віку не викупиться».

У поетичних текстах дум та народних пісень можна спостерігати трансформацію з жанру в жанр поетичних інакомовних формул: «Ой сподівайся мене тоді в гості, як будуть о Петрі бистрії ріки-озера замерзати, об рідзві калина в лузі процвітати, пойдти, сестро, до тихого Дунаю, візьми ти, сестро, піску у білу ручку, посій ти, сестро, на каменю. Коли той буде пісок на білому каменю зіходжати, синім цвітом процвітати, хрещатим барвінком біленький камінь устилати, різними красними цвітами украшати, — тоді, сестро, буду до тебе в гості прибувати, твого життя при бідності доглядати».

Трапляється і прийом розкриття інакомовного образу шляхом заперечення: «як синім озером о Петрі не замерзати, а о святім Василю калині білим цвітом не процвітати, так мені вік-віком у гостях не бувати».

Пісенний фольклор України, розглянутий через призму етнології, переконав нас у правомірності слів М. В. Гоголя, що для України народні пісні — «все, поезія, і історія, і батьківська могила. Хто не зрозумів їх глибоко, той нічого не узнає про колишній побут цієї квітучої частини Росії. Історик не повинен шукати в них вказання дня і числа битви або точного пояснення місця вірної реляції; в цьому відношенні небагато пісень допоможуть йому. Але коли він захоче пізнати справжній побут, стихії характеру, всі найтонші відтінки почуттів, хвилювань, страждань, радощів описуваного народу, коли захоче випитати дух минулого віку, загальний характер всього цілого і окремо кожного частково, тоді він буде задоволений цілком; і історія народу розкриється перед ним в ясній величі. Пісні малоросійські можуть цілком назватися історичними, тому що вони не відриваються ні на мить від життя і завжди відповідають тодішньому моментові і тодішньому стану почуттів. Всюди проймає їх, всюди дихає в них... широка воля козацького життя». ¹ В листі до Срезневського він писав: «...Кожний звук пісні мені промовляє жвавіше про минуле, ніж наші мляві й короткі літописи». ²

Високо оцінював етнологічні аспекти усної народної поетичної творчості і наш вітчизняний педагог В. О. Сухомлинський. Дослідники народознавчих витоків його педагогічної спадщини А. С. Бик та М. В. Семенков зазначали: «Український етнос виробив своєрідну і неповторну систему етичних цінностей, яка найповніше виражає його менталітет, особливості національної свідомості, характеру і темпераменту. У найбільш вираженому вигляді ці свої особливості народ постійно відтворює і розвиває через мову, різноманітні форми фольклору, літературу, мистецтво, культуру і науку, побут, традиції, звичаї і обряди». ³

У наш час, час національного і культурного відродження, в Україні поширюється рух по впровадженню в шкільну та вузівську освіту етнопедагогіки та народознавства.

Поняття «народознавство» містить у собі етнологію і фольклористику і щільно наближається до іншого, такого ж глибокого і багатого поняття — «українознавство». Щоб нарешті на Україні школа була українською, необхідно, щоб і зміст усіх наук, усього виховання також був українським. Діти повинні мати мову землі, на якій вони живуть, силу цієї землі, її красу й історію. Без цього про національну освіту не може бути й мови.

Нарешті загальновизнанною стала думка, що без використан-

¹ Гоголь М. В. Твори. — В трьох томах. — Т. III. — С. 393.

² Там же. — С. 394.

³ Бик А. С., Семенков М. В. Народознавчі витoki педагогічної спадщини В. О. Сухомлинського. // Початкова школа. — № 10. — 1993. — С. 44.

ня у навчально-виховному процесі живлющих джерел історичного досвіду народу не можна прищепити учням високу духовність.

Вивчення народознавства в школі — не тимчасова «мода» чи чергова «кампанія», а насущна потреба й головний атрибут справжнього виховання.

В професійній педагогіці упродовж десятиліть фактично ігнорувалися прогресивні сімейно-побутові виховні традиції і національні звичаї нашого народу.

Народознавство — це сукупність знань про народ, його походження, розселення, історію, національну культуру, побут. Внаслідок його вивчення формується історична пам'ять та духовність підрастаючих поколінь.¹

Як тут не згадати М. Т. Рильського:

«Нема мудріших, ніж народ, учителів,
У нього кожне слово — це перлина,
Це праця, це натхнення, це людина!»

У своєму арсеналі педагогіка народознавства має по суті ті ж виховні засоби, що й етнопедagogіка: рідна мова, фольклор, систематична посильна праця, національні звичаї і культурно-історичні традиції народу, народне мистецтво, ремесла і промисли, народі свята, обряди, символи й атрибути, дитячі ігри та іграшки, народний календар, мудрі заповіді народної моралі, народні знання і проповіді стосовно різних сфер життя людини і суспільства, народні правила взірцевої поведінки й спілкування між людьми, культура сімейних, родинних і міжнаціональних відносин тощо.²

К. Д. Ушинський писав: «Громадське виховання, яке зміцнює і розвиває в людині народність, розвиваючи водночас її розум і самосвідомість, сприяє розвитку народної самосвідомості взагалі, воно вносить світло свідомості у тайники народного характеру і робить сильний і благородний вплив на розвиток суспільства, його мови, його літератури, його законів, словом, на всю його історію... Усяка жива історична народність є найпрекраснішим створінням Божим на землі, і вихованню лишається тільки черпати з цього багатого і чистого джерела».³

Тільки покоління, сформоване на моральних надбаннях предків, зможе утверджувати нову духовність, продовжувати і розвивати культурно-історичні традиції, забезпечувати вічність, безсмертя народу. А звідси — кожне покоління має втілювати в собі народну культуру, психологію, звичаєвість, характер — бути но-

¹ Стельмахович М. Г. Етнопедagogічні основи вивчення народознавства в школі // Початкова школа. — 1990. — № 12. — С. 2.

² Див.: Стельмахович М. Г. Етнопедagogічні основи вивчення народознавства в школі // Початкова школа. — 1990. — № 12. — С. 4.

³ Ушинський К. Д. Вибр. пед. тв. У 2 т. — Т. 1. — С. 101.

сієм національного менталітету. Велику роль у залученні молоді до духовних скарбів народу України належить усній народній творчості.

У фольклорі знайшло відображення передусім те, що пройшло через душу народну, тобто те, що відбилось у духовному житті і що вплинуло на життя народу.¹

Сьогодні не можна вважати себе освіченою людиною, не осягнувши значення найбільшого скарбу, створеного народом впродовж тисячоліть, — його усної історії, філософії, його надій і сподівань, виспіваних, вистражданих всіма поколіннями.

Настав час повернутися до замулених криниць народної духовності. Останнім часом вивчення народної поетичної творчості, основ етнографії набуває великої ваги. Проблема народознавства, поширення знань про народ починає все більше і більше цікавити суспільство, бо йдеться про виховання юної зміни, про моральне здоров'я майбутніх поколінь. У школах починають читатися факультативи з українського фольклору, етнографії та народознавства. Вони покликані сприяти пробудженню і піднесенню національної свідомості, культурного генофонду України.²

Українські народні думи, історичні пісні, балади, соціально-побутові, ліричні пісні та дитячий пісенний фольклор з давніх-давен були носіями етнічного коду українців. «Жоден народ, — зазначав Г. Булашев, — не пам'ятає початку своїм казкам і пісням. Так споконвіку ведеться, що переповідаються вони усно з роду в рід, з покоління в покоління, як священний заповіт старовини... «старим людям на слухання, а молодим — для пам'яті...»³

Кожен з розділів нашої роботи є яскравим цьому підтвердженням. Матеріал, зібраний і досліджений нами, може бути використаний під час програмних уроків з української літератури, фольклору, етнографії, народознавства, історії та культури України.

¹ Фролова К. П. Слово про пісенне народознавство // Стрюк Л. Б., Яловий Ф. З. Поетичне народознавство. — К., 1993. — С. 3.

² Див.: Стрюк Л. Б., Яловий Ф. З. Поетичне народознавство. — С. 11.

³ Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. — К.: Довіра, 1992. — С. 25—26.